

П52

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ПОЛОВИНСЬКА Віта Віталіївна

УДК 94(477)“10/11”:327

ДАВНЯ РУСЬ І СКАНДИНАВІЯ:
ПОЛТИЧНІ І СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВІДНОСИНИ
(XI – ПЕРША ПОЛОВИНА XII СТ.)

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, завідувач кафедри
історії та археології слов'ян.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Моця Олександр Петрович,
Інститут археології Національної академії наук
України, завідувач відділу давньоруської та
середньовічної археології;

кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник

Черкас Борис Володимирович,
Інститут історії України Національної академії наук
України, старший науковий співробітник відділу
історії України середніх віків та раннього нового часу.

Захист відбудеться «16» жовтня 2015 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.
Автореферат розісланий «15» вересня 2015 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Відносини Давньої Русі зі Скандинавськими країнами, зокрема зі Швецією, давно цікавлять дослідників. Докладно і різнобічно вивчалася найдавніша історія русько-скандинавських взаємин, передусім так зване «норманське питання» і «проблема утворення Давньоруської держави». Багатопланово розглядалися історія війн зі Швецією та відносини пізнішого часу. Але русько-скандинавські зв'язки XI–XII ст. досі не були предметом спеціального вивчення ні у вітчизняній, ні в російській, ні в західній історіографії. Аналізу піддавались у ширшому часовому охопленні лише політичні та культурні зв'язки Росії зі Швецією або зі Скандинавськими країнами загалом, у такий спосіб оминаючи давньоруську історію як складник середньовічної історії України. Однак саме в XI ст. завершувалась так звана «епоха вікінгів» і йшов процес становлення державності і в Скандинавії, і на Русі, тобто починалась нова феодальна епоха. Християнізація, що майже одночасно проводилася в обох країнах, справила великий вплив на міждержавні відносини – від тісних торговельних і політичних зв'язків до повного припинення мирних контактів і початку активних військових дій.

Отже, обрана автором для вивчення проблема має наукове, суспільно-політичне та практичне значення, саме цим і зумовлена її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з науково-дослідною темою «Дослідження проблем гуманітарних наук», розробка якої проводиться в Інституті історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, протокол № 6 від 25 січня 2011 року.

Мета дисертаційної роботи полягає у визначенні змісту, характеру, особливостей, етапів розвитку та наслідків відносин Давньої Русі і Скандинавії у XI – першій половині XII ст.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких наукових завдань:

- висвітлити стан розробки проблеми, рівень і повноту джерельної бази, методологію дослідження як інструментарію підвищення ступеня видобутку інформації із джерел та виконання поставлених завдань;

- схарактеризувати русько-скандинавський ідеологічний обмін у системі політичної культури європейського простору;

- визначити характер та особливості зовнішньої політики Давньої Русі і Скандинавських держав, внутрішньополітичні чинники її формування і розвитку протягом зазначеного хронологічного періоду;

- розглянути династичні, економічні та військові русько-скандинавські контакти як невід'ємний складник «Балтійської цивілізації»;

– з'ясувати сутність, форми та наслідки культурної (включно з її матеріальним аспектом) взаємодії між Східнослов'янським світом і Скандинавією.

Об'єктом вивчення є зв'язки Східнослов'янського і Скандинавського світів у системі Балтійського цивілізаційного простору.

Предмет дослідження – політичний і соціокультурний аспекти відносин між Давньою Руссю і Скандинавськими країнами у XI – першій половині XII ст., їх зміст, характер, особливості, розвиток і наслідки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XI – першу половину XII ст. Цей хронологічний період являє собою добу Ярослава Мудрого та його наступників, протягом якої русько-скандинавські зв'язки перейшли до якісно нового, міждержавного етапу, що супроводжувався ідеологічно-ціннісним обміном європейського масштабу. Вибір *нижньої хронологічної межі* (1014 р.) зумовлено повстанням Ярослава і Святополка проти Володимира Святославича. *Верхньою хронологічною межею* визначено хрестовий похід шведів 1155–1157 рр. до Фінляндії (котра до того у своїй більшій частині була сферою впливу Новгороду) та їх напад на Ладогу, що знаменує початок військової конфронтації між русами і скандинавами. Водночас, для повноти висвітлення окремих питань автор виходив за окреслені хронологічні межі дослідження.

Територіальні межі дослідження охоплюють території, котрі в XI – першій половині XII ст. входили до складу Давньоруської та Скандинавських держав (Данії, Швеції, Норвегії, Ісландії). Значною мірою визначення географічних меж обумовлено характером джерельної бази дослідження, яка представлена документами, що стосуються територій Північної Європи, заселених скандинавами, і територій Східної Європи, заселених слов'янами. Також до поля зору автора потрапили території тогочасних Візантії, західноєвропейських держав тощо, оскільки контакти скандинавів і східних слов'ян зазначеного періоду, природно, відбувалися не лише на етнічних територіях, а й включали третю сторону.

Методологічна база. Враховуючи те, що східнослов'янське і скандинавське суспільства XI – першої половини XII ст. являють собою складні системи, як базовий елемент методології було обрано *соціокультурний системний підхід*, з точки зору якого досліджуваний об'єкт розглядається через призму Балтійської культури як сукупність окремих компонентів, котрі органічно утворюють єдине ціле, що визначає функціональне призначення як усієї системи, так і її елементів. Застосування соціокультурного підходу дозволяє простежити як взаємозв'язки між внутрішніми елементами скандинавського і руського суспільств, так і взаємини між ними, а також відносини Скандинавії і Давньої Русі з іншими системами, приміром, із християнською церквою, європейськими та східними спільнотами (від державних утворень і до купецьких союзів) тощо. Оскільки законом функціонування системи є структура, яка при змінюванні системи забезпечує її цілісність і збереження властивостей, у дослідженні застосовано *структурний підхід*. Поняття політико-соціокультурної структури

передбачає наявність моделі (системи), основним матеріалом для побудови якої виступають політичні та соціокультурні відносини.

Складний характер джерельної бази дослідження вимагає використання методів ретроспекції, екстраполяції, а також історико-порівняльного (компаративного) методу, які дозволяють певною мірою подолати суперечливість джерел. Використання *методу ретроспекції* передбачає виявлення таких складників історичного процесу, які мають властивість цілісності, адже те ціле, яке містилось у початковому нововведенні, поступово зростало саме як ціле, поки на завершальному етапі не перетворилось у цілісність, що характеризує феномен у завершеному вигляді. *Метод екстраполяції* використовується у двох напрямках: уздовж вертикалі і вздовж горизонталі. Уздовж вертикалі застосування даного методу ґрунтується на перенесенні методів і понять з інших галузей науки у сферу історичного знання. Уздовж горизонталі екстраполяція застосовується при аналізі певного хронологічного періоду з використанням знань про події, що їм передували, тощо. *Компаративним (історико-порівняльним) методом* автор послуговується, зокрема, для виявлення специфічних рис деяких давньоруських і скандинавських феноменів завдяки їх зіставленню.

Ефективність обробки джерельного матеріалу визначається також застосуванням структурної, герменевтичної та семіотичної методологій, які органічно поєднуються з *критичним аналізом* пам'яток і дозволяють по-новому подивитися на джерела, що вже давно були введені до наукового обігу. Так, *структурний метод* допомагає дисертанту виокремити в тексті джерела ті мовні засоби, які слугували його автору для надання власній оповіді авторитетності, переконливості тощо. *Герменевтичним аналізом* автор послуговується, розглядаючи Давню Русь і Скандинавію очима сучасників і нащадків; *семіотичним* – аналізуючи систему культурних значень згаданих хронологічно паралельних, але таких, що мають свої відмінності культур.

У межах даної роботи було також застосовано *просопографічний метод*, який виявляється корисним аби простежити формування і механізм дії впливових особистостей і груп у політичному, економічному, військовому, релігійному, культурному та ін. просторах русько-скандинавської взаємодії.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що:

вперше

– на основі критичного переосмислення вітчизняної та зарубіжної історіографії й аналізу історичних джерел здійснено спробу спеціального комплексного наукового вивчення відносин Давньої Русі і Скандинавії XI – першої половини XII ст.;

– проаналізовано обставини формування та рівень науковості історичних знань із досліджуваної проблеми, запропоновано авторську періодизацію історіографічного процесу і – з урахуванням сучасних методологічних підходів – методологію дослідження;

– сформульовано гіпотезу, згідно з якою давньорусько-скандинавські зв'язки характеризувалися нерозривною єдністю політичного і соціокультурного компонентів та активним ціннісно-ідеологічним і матеріальним обміном між суб'єктами на тлі реалізації попередніх культурних надбань і побудови принципово нових суспільно-політичних систем і структур;

– запропоновано інтерпретацію скандинавських понять *vörðr* («вартовий, охоронець, захисник») і *landvarnarmadr* («захисник країни») та дійсної історичної ролі так званих «охоронців Гардаріки»;

– переглянуто повідомлення Києво-Печерського патерику щодо прибуття на Русь варяга Шимона під дещо новим кутом зору;

– зроблено спробу окреслити роль Русі в сакралізації норвезьких королів-місіонерів;

уточнені та набули подальшого розвитку

– соціальна структура суспільних верств, пов'язаних із поїздками на Русь і до Скандинавії, характер таких поїздок і взаємини їх учасників;

– особливості та здобутки взаємного пізнання скандинавського і руського народів у сфері літератури (включаючи гіпотези про наявність елементів скандинавського впливу в тексті «Слову о полку Ігоревім») і примітну роль Гіти Харальдсдоттір Ессекської, дружини Володимира Мономаха, в історії давньоруської освіти);

– оцінка сватання Харальда Суворого до Єлизавети Ярославни;

– гіпотеза попередніх дослідників щодо стадіальної близькості руського і скандинавського суспільств на початок XI ст. та існування балтійської культури як витоку їх незалежних цивілізаційних шляхів;

– припущення щодо існування на Русі місцевих майстрів, яким належало авторство виробів скандинавського й «гібридного» слов'яно-скандинавського стилів;

– визначення характеру культурного східнослов'янсько-скандинавського обміну до середини XII ст. як активного, плідного і багатогранного, з о. Готланд як своєрідним «вузлом» даного взаємообміну на Балтиці;

– теза щодо єдності ідеологічного простору часів Ярослава Мудрого, що сприяла як проникненню окремих культів (зокрема, культу св. Олава) та елементів західного християнства на Русь, так і східним впливам на Скандинавські країни.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання з історії країн Європи XI–XII ст., з історії Скандинавії і Давньої Русі та їх відносин. Також детально і всебічно розглянуто Балтійську культуру не як суму її складових частин, а як надетнічну і наддержавну соціокультурну єдність. Результати можна залучати для написання спеціальних та узагальнювальних праць з медієвістики, вітчизняної історії та історії європейських країн XI–XII ст., праць про особистість Ярослава Мудрого, його добу чи епоху Мстиславовичів-Мономаховичів, розробки конкретних

сучасних проблем суспільно-політичного та цивілізаційного характеру, котрі коріняться чи мають певні аналогії в минулому. Отримані матеріали будуть корисними при підготовці спеціальних лекційних і семінарських курсів для студентів вищих навчальних закладів. Окремі положення дисертації стануть у нагоді владним структурам, дипломатичним працівникам тощо для побудови взаємоплідного зовнішньополітичного і культурного діалогу з країнами сучасних Скандинавії, Росії і Білорусі.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії і археології слов'ян Історичного інституту Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Загальну концепцію дослідження автор відобразив у доповідях на науково-практичній конференції «П'ять всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013) та міжнародних конференціях: «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 2012), «Європейський шлях розвитку: плани і реалії» (Київ, 2012), «Аналітика міжнародних відносин» (Київ, 2012), «Десять Скандинавские чтения» (Росія, Санкт-Петербург, 2012), «Світовий досвід збереження культурно-історичних цінностей в умовах глобалізації» (Київ, 2013), «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності» (Київ, 2014).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації викладено в 15 одноосібних публікаціях, 6 із яких – у фахових вітчизняних виданнях з історичних наук, одна – у фаховому міжнародному виданні, 4 – у нефахових вітчизняних виданнях, 4 – матеріали конференцій.

Обсяг та структура дисертації зумовлені предметом, метою, завданнями та соціокультурним підходом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, переліку використаних джерел і літератури (411 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 223 сторінки, із них 174 – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі здійснено загальну постановку проблеми, обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено мету і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, окреслено зв'язок із науковими програмами, планами і темами, хронологічні територіальні межі дослідження, його методологічну базу, наукову новизну і практичне значення, подано інформацію про апробацію та публікацію результатів дисертаційного дослідження.

У першому розділі «Стан наукового вивчення і джерельна база дослідження» схарактеризовано джерельну базу та стан наукової розробки проблеми.

Складність *історіографічного* відліку теми русько-скандинавських зв'язків XI–XII ст. полягає в тому, що вона як складник відносин Давньої Русі зі Скандинавією лишалася поза увагою дослідників, чії погляди привертала до себе

так звана «варязька (норманська) проблема» (звана в скандинавській історіографії «проблемою Русі»). Лише від 40-х рр. минулого століття¹ починають з'являтися окремі наукові розвідки. Дослідження періоду другої половини ХХ ст. спрямовані як на медієвістичні русько-скандинавські зв'язки загалом, так і на їхні окремі аспекти. Спеціальний інтерес до правління Ярослава Мудрого як зламної доби завершення епохи вікінгів і початку епохи відносин нового рівня та спрямованості між феодальними Руссю й Скандинавськими державами у вітчизняній і зарубіжній історіографії можна відзначити лише на межі тисячоліть із появою таких предметних досліджень, як, приміром, праці російських учених Є. А. Мельникової та Т. Н. Джаксон, для яких характерним є застосування нових методологічних підходів до різних типів джерел (особливу увагу було звернено на давньоскандинавські джерела) та розширення їх кола. Видається доречним згадати, що наприкінці 1980-х і 1990-ми рр. у вітчизняних, російських і прибалтійських науковців з'явилася можливість для контактів із зарубіжними колегами, передусім скандинавськими, поїздок за кордон, участі в розкопках, відвідин пам'яток, музеїв і бібліотек Північної та Західної Європи, Фінляндії, Польщі тощо. Результатом даної співпраці стали дослідження багатьох науковців, серед яких варто згадати нині провідних фахівців зі скандинаво-руських історико-культурних зв'язків шведа Інгмара Янссона² і норвежку Анне Стальсберг³, представників російської «північноруської» скандинавістики Д. А. Авдусіна, Р. С. Лебедева, Т. А. Пушкіної, В. Я. Петрухіна, А. Н. Кірпічникова та фундатора «південноруської» школи київського археолога Володимира Зоценка⁴. Останнім було розпочато масштабну роботу зі створення каталогу скандинавських старожитностей з центральних і південно-західних земель Русі⁵. 1998 р. відновлені й щорічні міжнародні розкопки «Шестовицького археологічного комплексу», який істориками Норвегії та України визнаний як одне з найбільших поселень вікінгів у Європі.

Провідні вітчизняні фахівці з давньоруських археології та історії П. П. Толочко⁶ і О. П. Моця⁷ у своїх статтях і ґрунтовних дослідженнях останніх

¹ Груздева Е. Н. Елена Александровна Рязевская / Е. Н. Груздева // Вестник Герценовского университета. – 2009. – № 6. – С. 65–68.

² Ingmar Jansson [Електронний ресурс] / Svenska Fornminnesforeningen. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.fornminnesforeningen.com/ingmar.html>

³ Anne Johanne Stalsberg : Seksjon for arkeologi og kulturhistorie [Електронний ресурс] / NTNU. – Режим доступу до ресурсу : <https://www.ntnu.no/ansatte/anne.stalsberg>

⁴ Сагайдак Михайло. Володимир Миколайович Зоценко / Михайло Сагайдак // Ант (Київ). – 2010. – Вип. 22–24. – С. 144–146.

⁵ Андрощук Ф., Зоценко В. Скандинавські старожитності Південної Русі : каталог / Федір Андрощук, Володимир Зоценко. – Париж : [б. в.], 2012. – 368 с. : іл. – (Occasional monographs / Ukrainian National Committee for Byzantine Studies ; 3).

⁶ Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси / П. П. Толочко // Славяне и Русь (в зарубежной историографии) : Сб. науч. тр. / АН УССР, Ин-т археологии. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 99–121.

⁷ Моця О. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів / Олександр Моця // Укр. інвестиційний журнал. – 2007. –

десятиліть також торкаються питання русько-скандинавських взаємин XI ст. Разом із В. П. Коваленком та іншими дослідниками О. П. Моця інтерпретував знахідки згаданого Шестовицького комплексу⁸. Ключові проблеми сучасної скандинавістики своєю увагою не оминув і такий дослідник політичної і військової історії Центрально-Східної Європи в середніх віках, як Л. В. Войтович⁹.

Останнім часом з'являються також наукові розвідки з окремих аспектів взаємин Русі і Скандинавії (та ґрунтовні вітчизняні праці¹⁰ щодо впливу згаданих на подальшу середньовічну історію України). Русько-скандинавським династичним зв'язкам загалом і їх конкретним епізодам присвячені дослідження Л. М. Сухотіна¹¹, Є. А. Ридзевської¹², В. Т. Пашуто¹³, В. А. Кучкіна¹⁴, А. В. Назаренка¹⁵, Є. А. Мельникової¹⁶, Г. В. Глазиріної¹⁷, Т. Н. Джаксон¹⁸, Ф. Б.

№ 1. – С. 4–19; Моця О. П. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / Олександр Моця. – К. : Стародавній Світ, 2011. – 638 с.

⁸ Коваленко В. П., Моця А. П., Шекун А. В. Работы Шестовицкой экспедиции / В. П. Коваленко, А. П. Моця, А. В. Шекун // Археологические открытия 1983 года. – М. : Наука, 1985. – С. 287–288; Коваленко В. П., Моця А. П., Сытый Ю. М. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. / В. П. Коваленко, А. П. Моця, Ю. М. Сытый // Дружинні старожитності центрально-східної Європи VIII–XI ст. : матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, Чернігів-Шестовиця, 17–20 липня 2003 р. / НАН України, Ін-т археології, Чернігівський НПУ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів : Сіверянська думка, 2003. – С. 51–83.

⁹ Войтович Л. В. Вікінги в Центрально-Східній Європі : проблеми Ладоги і Плісеська / Л. В. Войтович // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2009. – Вип. 12. – С. 79–101; Войтович Л. В. Загадки вікінгів : Ладога і Плісеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть / Л. В. Войтович // Галицько-волинські етюди. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2011. – С. 73–117; Войтович Л. В. Русь: поморські слов'яни чи варяги? / Л. В. Войтович // Проблеми слов'янознавства. – 2011. – Вип. 60. – С. 33–46.

¹⁰ Грюнвальдська битва – битва народів : середньовічна історія України, Білорусі, Литви / [Альфредас Бумблаускас, Ігор Марзалюк, Борис Черкас]. – К. : Балтія-Друк, 2011. – 272 с.; Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.) / Борис Черкас. – К. : Темпора, 2011. – 144 с.; Князі Острозькі / [Олег Дзярнович, Раймонда Рагаускаене, Ігор Тесленко, Борис Черкас]. – Київ : Балтія-Друк, 2014. – 279 с.

¹¹ Сухотин Л. М. Брачные союзы ближайших потомков князя Владимира / Л. М. Сухотин // Владимирский сборник : в память 950-летия крещения Руси : 988–1938. – Белград : Тип. «Меркьюрь», 1938. – С. 175–187.

¹² Ридзевская Е. А. Ярослав Мудрый в древнесеверной литературе // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 66–72.

¹³ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Наука, 1968. – 474 с.; Пашуто В. Т. Место Древней Руси в истории Европы // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе : Сб. статей, посвященный Л. В. Черепнину. – М. : Просвещение, 1972. – С. 188–200.

¹⁴ Кучкин В. А. «Поучение» Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60–70-х годов XI века / В. А. Кучкин // Советское славяноведение. – 1971. – № 2. – С. 24–25.

¹⁵ Назаренко А. В. Неизвестный эпизод из жизни Мстислава Великого / А. В. Назаренко // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 65–78; Назаренко А. В. О династических связях сыновей Ярослава Мудрого / А. В. Назаренко // Отечественная история. – 1994. – № 4–5. – С. 181–194; Назаренко А. В. Русско-германские связи древнейшей поры (IX–XI вв.): состояние проблемы / А. В. Назаренко. – М. : Научный центр славяно-германских исследований ИСБ РАН, 1995. – 62 с. – (Докл. Науч. центра слав.-герм. исслед. ИСБ РАН; № 1).

Успенського¹⁹, Л. В. Войтовича²⁰, В. І. Мудеревича²¹, С. Кросса²², Я. Галлена²³, Дж. Лінда²⁴. Значна частина досліджень Анне Стальсберг присвячена скандинавським жіночим похованням на території Давньої Русі та їх історичній інтерпретації як у контексті ролі жінки в скандинавському суспільстві, так і в контексті русько-скандинавських зв'язків епохи вікінгів²⁵. Тему скандинавок на Русі піднімає низка дослідників як у межах формату наукової статті (Т. А. Пушкіна²⁶, Ю. Е. Жарнов²⁷, В. Я. Петрухін²⁸, А. А. Тодорова²⁹, С. Ю. Каїнов³⁰, С.

¹⁶ Мельникова Е. А. Балтийская политика Ярослава Мудрого / Е. А. Мельникова // Ярослав Мудрый и его эпоха. – М. : Индрик, 2008. – С. 38–134; Мельникова Е. А. Скандинавия во внешней политике Древней Руси (до середины XI в.) / Е. А. Мельникова // Внешняя политика Древней Руси : материалы юбилейных чтений, посвященных 70-летию В. Т. Пашуто / АН СССР, Институт истории СССР. – М. : Международные отношения, 1988. – С. 45–49.

¹⁷ Глазырина Г. В. Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Ингигерд (к вопросу о достоверности сообщения Снорри Стурлусона о передаче Альдейгьоборга/Старой Ладogi скандинавам) / Г. В. Глазырина // Древнейшие государства Восточной Европы : материалы и исследования. 1991 г. – М. : Наука, 1994. – С. 240–244.

¹⁸ Джаксон Т. Н. Елизавета Ярославна, королева норвежская / Т. Н. Джаксон // Восточная Европа в исторической ретроспективе : К 80-летию В. Т. Пашуто. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 63–71.

¹⁹ Успенский Федор Борисович [Электронный ресурс] / Исл РАН. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.inslav.ru/ob-institute/sotrudniki/62-2009-08-31-13-31-12>

²⁰ Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.) : склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Леонтій Войтович. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 649 с.

²¹ Мудеревич В. Один епізод русько-скандинавських династичних зв'язків на початку XII ст. / Віктор Мудеревич // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка / [Гол. ред. І. С. Зуляк ; редкол. : М. Алексієвсь, Л. Алексієвсь, П. Брицький, О. Добржанський та ін.]. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 1. – С. 4–8. – (Сер. «Історія»).

²² Cross, Samuel H. Jaroslav the Wise in Norse Tradition / Samuel H. Cross // Speculum. – 1929. – Vol. 4. – No 2. – P. 177–197.

²³ Gallén, J. Vem var Valdemar den stores drottning Sofia? / J. Gallén // Historisk Tidskrift. – 1976. – Erg. 61. – S. 273–288.

²⁴ Lind, John H. De russiske ægteskaber: Dynasti-og alliancepolitik i 1130'ernes Danske borgerkrig / John H. Lind // Historisk tidsskrift (København). – 1992. – B. 92. N. 2. – S. 235–238.

²⁵ Anne Johanne Stalsberg : Seksjon for arkeologi og kulturhistorie [Электронний ресурс] / NTNU. – Режим доступу до ресурсу : <https://www.ntnu.no/ansatte/anne.stalsberg>

²⁶ Пушкіна Т. А. О проникновении некоторых украшений скандинавского происхождения на территорию Древней Руси / Т. А. Пушкіна // Вестник Московского университета : История. – 1972. – № 1. – С. 92–94. – (Серия «История»)

²⁷ Мельникова Е. А. Сведения о Древней Руси в двух скандинавских рунических надписях / Е. А. Мельникова // История СССР. – 1974. – № 6. – С. 175–178.

²⁸ Петрухин В. Я. Варяжская женщина на Востоке: жена, рабыня или «валькирия» / В. Я. Петрухин // Секс и эротика в русской традиционной культуре / [сост. А. Л. Топорков]. – М. : Ладомир, 1996. – С. 31–50.

²⁹ Тодорова А. А. Бусы как элемент женского костюма эпохи формирования Древнерусского государства (предварительное исследование) / А. А. Тодорова // Ладoga и Глеб Лебедев : сборник статей за материалами Восьмих чтений памяти Анны Мачинской, Старая Ладoga, 21–23 декабря 2003 г. / РАН, СПб ИИ. – СПб. : Изд-во СПб ИИ РАН «Нестор-История», 2004. – С. 236–242.

Л. Нікольський³¹, Л. В. Чорна³², Ф. Б. Успенський³³ та інші), так і на сторінках фундаментальних праць (приміром, Джудіт Джеш у власній монографії «Жінки в епоху вікінгів»³⁴ та Н. Л. Пушкарьова на сторінках «Жінок Давньої Русі»³⁵). Темі військової діяльності скандинавів на Русі і складення давньоруського комплексу озброєння (та, ширше, зброї як джерела досліджень міжкультурної взаємодії періоду вікінгів) присвятили власні студії А. Н. Кірпи́чников³⁶, С. Ю. Каїнов³⁷, А. А. Хлево́в³⁸, Ф. О. Андрощу́к³⁹. У межах дисертаційного дослідження О. М. Луговим було зроблено спробу визначити головні характеристики процесу формування найманого військового контингенту росів і варангів, а також встановлення ролі цього контингенту у військових структурах та політиці Візантії Х–ХІІ ст.⁴⁰ Звертаючись до теми обміну духовними цінностями та контактів у сфері матеріальної культури і мистецтва, видається доречним згадати розгляд Є. Ю. Новиковою підвісок-масок як прикладу речей-«гібридів» русько-скандинавського ювелірного мистецтва⁴¹. Результати порівняльного стилістичного аналізу, зробленого С. Я. Васильєвою, дозволили їй запропонувати цілком переконливу модель формування та існування русько-візантійського

³⁰ Каинов С. Женский скандинавский костюм (по материалам шведского могильника Бирка) [Електронний ресурс] / Библиотека Ассоциации Гардарики. – Режим доступу до ресурсу : http://www.asgard.tgorod.ru/Libri.php3?cont=_fem1

³¹ Никольский С. Л. О характере участия женщин в кровной мести (Скандинавия и Древняя Русь) / Н. К. Никольский // Восточная и Северная Европа в средневековье / [отв. ред. Г. В. Глазырина ; отв. секретарь С. Л. Никольский ; отв. ред. сер. Е. А. Мельникова]. – М. : Вост. лит., 2001. – С. 160–168.

³² Чёрная Л. В. Скандинавская женщина эпохи викингов / Л. В. Чёрная // Вестник Томского государственного университета. – 2005. – № 288. – С. 98–102.

³³ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Знатная вдова в средневековой Скандинавии и на Руси: Матримониальные стратегии и легенды власти / А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский // Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени : материалы XXV конф. памяти В. Д. Королюка [„Славяне и их соседи“] / РАН, Ин-т славяноведения. – М. : Индрик, 2010. – С. 78–82.

³⁴ Jesch, Judith. Women in the Viking Age / Judith Jesch. – Woodbridge : Boydell Press, 2005. – 248 p.

³⁵ Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.

³⁶ Кирпи́чников Анатолий Николаевич [Електронний ресурс] / Институт истории материальной культуры РАН. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.archeo.ru/struktura-1/otdel-slavyano-finskoj-arheologii/kirpicnikov>

³⁷ Kainov, Sergei [Електронний ресурс] / Academia.edu : Papers. – Режим доступу до ресурсу : <http://shm.academia.edu/SergeiKainov>

³⁸ Хлево́в А. А. Дружина Севера как исторический феномен / А. А. Хлево́в // Скандинавские чтения 1998 года / РАН, МАЭ им. Петра Великого (Кунсткамера) ; отв. ред. А. С. Мельников. – СПб. : Наука, 1999. – С. 49–57.

³⁹ Fedir Androshchuk [Електронний ресурс] / Nordic Byzantine Network. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.nordbyz.net/node/114>

⁴⁰ Луговий О. М. Роси та варанги у Візантії Х–ХІІ ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спеціальність 07.00.02 / Луговий Олег Михайлович ; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2008. – 19 с.

⁴¹ Новикова Е. Ю. Подвески-маски из кладов Швеции, восточной Прибалтики и Древней Руси / Е. Ю. Новикова // Археологический сборник : труды Государственного исторического музея. – М. : ГИМ, 1999. – Вып. 111. – С. 47–53.

компонента в художній культурі Готланду⁴². Слід також згадати дослідження С. М. Михеева і Є. Кабанця щодо участі скандинавів в історії Києво-Печерської лаври, зокрема – перебування варяга Шимона на Русі, його участі в руському релігійному житті і будівництві Успенського храму, і доль нащадків Шимона, що лишилися на Русі⁴³. Цікавою видається позиція Я. Р. Хагганда, на погляд котрого процес початкового поширення християнства в Норвегії є складнішим, ніж вважалося досі, і включає в себе певні східні впливи⁴⁴. Варті уваги й історико-філологічні нариси Ф. Б. Успенського, де зроблено спробу з'ясувати такі окремі питання русько-скандинавських відносин, як, приміром, руська топоніміка в поезії скальдів⁴⁵.

Отже, історія вивчення теми русько-скандинавських зв'язків XI–XII ст. як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями демонструє, на погляд автора, зростання історичного об'єктивізму. Цьому передусім сприяють розширення кола джерел і віднайдення більшої інформації з тих, що вже введені до наукового обігу завдяки застосуванню нових методологічних підходів, і зміна «бекграунду» дослідників. (Під «бекграундом» розуміється соціокультурна традиція конкретних епохи та цивілізації, що формує історика як особистість і вченого, закладає підвалини його світогляду тощо.) Не можна також заперечувати, що на студіях сучасного авторові покоління скандинавістів позначилися світові процеси глобалізації, доказом чого, з-поміж іншого, є поява досліджень, теми яких не продиктовані найдоступнішою досліднику джерельною базою. Прикладом може слугувати нещодавно опублікована київським видавництвом (також заплановане видання у серії «Stockholm Studies in Archaeology») монографія «Мечі вікінгів»⁴⁶ вітчизняного археолога Ф. О. Андрощука за редакцією проф. Інгмара Янссона.

Особливістю *джерельної бази* дослідження є те, що вона включає в себе значний обсяг джерел різних за типом, характером і часом походження. Основні

⁴² Васильева С. Я. Византийское влияние в монументальной живописи второй половины XII в. острова Готланд / С. Я. Васильева // Византийский временник = BYZANTINA XRONIKA. – 2008. – Т. 67 (92). – С. 217–233; Васильева С. Я. Традиции византийского искусства в художественной культуре XII века острова Готланд / С. Я. Васильева // Средние века. – 2007. – Вып. 68 (3). – С. 177–196.

⁴³ Кабанець Є. Скандинавське відлуння у історії Києво-Печерської лаври / Є. Кабанець // Історико-географічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; [редкол. : Г. В. Борjak (відп. ред.) та ін.]. – К. : Ін-т історії України, 2009. – С. 86–109; Михеев С. М. Варяжские князья Якун, Африкан и Шимон: Литературные сюжеты, трансформация имен и исторический контекст / С. М. Михеев // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2008. – № 2 (32). – С. 27–29.

⁴⁴ Хагганд Я. Р. Христианизация Норвегии и возможные влияния восточных церквей / Я. Р. Хагганд // Древнейшие государства Восточной Европы : 2002 г. : Генеалогия как форма исторической памяти / [редкол. : Е. А. Мельникова (отв. ред.) и др.]. – М. : Восточная литература РАН, 2004. – С. 259–287.

⁴⁵ Успенский Ф. Б. Заметки о топонимике в поэтическом мире скальдов. Кто был «страж Греции и Гардов» в глазах поэта XI в.? / Ф. Б. Успенский // Древнейшие государства Восточной Европы, 2009 год: Памяти И. С. Чичурова : Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен / [отв. ред. Т. Н. Джаксон ; редкол. сер.: д. ист. наук К. А. Мельникова (отв. ред.) и др.]; Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории. – М. : Индрик, 2010. – С. 211–219.

⁴⁶ Андрощук Ф. Мечи викингов / Федор Андрощук ; Нац. акад. наук України, Ін-т археології. – К. : Простір, 2013. – 709 с.

групи джерел представлені середньовічними писемними та речовими пам'ятками (археологічними, нумізматичними та епіграфічними), які так чи інакше свідчать про досліджувані культури та їх взаємодію. Для отримання додаткових свідчень про східних слов'ян і про Русь довелося послуговуватися творами, що були створені в тих країнах по сусідству зі східноєвропейським регіоном, котрі здавна володіли писемністю. Слід також зазначити, що писемні пам'ятки країн-сусідів Давньої Русі є «поглядом ззовні», тоді як давньоруські джерела є «поглядом зсередини». Перші несуть різноманітну та багато в чому унікальну інформацію про давньоруські суспільство й державу, що допомагає уточненню усталених поглядів, а також пропонує альтернативні шляхи в розв'язанні багатьох важливих проблем світової та вітчизняної історії.

Зміцнення Давньоруської держави спонукало все більшу кількість народів до різноманітних контактів з нею: торговельних, військових, політичних, конфесійних. І чим інтенсивнішими ставали ці контакти, тим більше інформації про Русь проникало на сторінки хронік та анналів, листів і документів, географічних, церковних і літературних творів, тим ширше було коло країн і народів, а відповідно і писемних традицій, у яких відображені відомості про Русь. Містячи величезну кількість різноманітних і подекуди унікальних відомостей про Русь і Східну Європу, зарубіжні пам'ятки писемності постають для дослідника надто цінним джерелом з давньоруської історії.

Так, східноєвропейські сюжети і теми наповнюють давньоскандинавську літературу від самого початку поширення писемності в Скандинавії, тобто з XI ст. У своєму дослідженні автор передусім послуговувався великими зведеннями саг про норвезьких конунгів: «Гнила шкіра»⁴⁷, «Гарна шкіра»⁴⁸, «Коло земне»⁴⁹, «Книга з Плоского острова»⁵⁰ тощо. Особливого значення було надано такому гідному довіри виду джерел, як скальдичні вірші, що збереглись у вигляді цитат у сагах та інших прозових творах XII–XIV ст.

З давньоруських писемних джерел, окрім «Повісті минулих літ»⁵¹, варто також виділити окремо «Новгородський перший літопис»⁵² і «Києво-Печерський

⁴⁷ Morkinskinna / [af Finnur Jónsson]. – København : Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, 1932. – 479 s.

⁴⁸ Agrip af Noregskonunga sögum. Fagrskinna – Noregs konunga tal / [Bjarni Aðalbjarnarson gaf út]. – Reykjavik : Hid íslenska Fornritafélag, 1984. – 420 s. – (Íslensk fornrit ; 29).

⁴⁹ Стурлусон С. Круг земной = Heimskringla / С. Стурлусон ; [изд. подготовили А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский]. – М. : Наука, 1980. – 687 с.

⁵⁰ Flateyjarbok / [Hrsg. : S. Nordal]. – Akranes : Flateyjarútgefán, 1944. – В. I. – 578 s.; Flateyjarbok / [Hrsg. : S. Nordal]. – Akranes : Flateyjarútgefán, 1945. – В. II. – 522 s.; Flateyjarbok / [Hrsg. : S. Nordal]. – Akranes : Flateyjarútgefán, 1945. – В. III. – 597 s.; Flateyjarbok / [Hrsg. : S. Nordal]. – Akranes : Flateyjarútgefán, 1945. – В. IV. – 487 s.

⁵¹ Повесть временных лет / [подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева ; под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Наука, 1999. – 668 с.

⁵² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. и с предисловием А. Н. Насонова]. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 642 с.

патерик»⁵³. Останньому притаманні специфічні риси агіографічної пам'ятки, що спонукало автора даної праці критично поставитися до згаданого джерела.

Археологічний матеріал вартий особливої уваги в межах дисертаційного дослідження, оскільки його специфіка може розповісти про побут, культурні традиції та господарський устрій суспільства, походження і характер поселень тощо. Спираючись на інтерпретацію пам'яток матеріальної культури археологами та подекуди даючи власну інтерпретацію, автор дійшов деяких висновків про соціальну структуру суспільства і його міжнародні зв'язки (в основному торгівлі), а також разом з писемними джерелами зробив спробу відтворити політичну і соціальну історію Русі та Скандинавії.

У межах даного дослідження було залучено широке коло археологічних і нумізматичних матеріалів: залишки споруд і поселень, некрополі зі своїм вмістом, пам'ятки прикладного і художнього мистецтва, монети (та клади загалом), побутові, ремісничі, торговельні і сакральні предмети, посуд, зброя та військове спорядження, кінська зброя, прикраси та ювелірні вироби тощо. Також використано дані епіграфічних пам'яток, зокрема, рунічні написи зі скандинавських країн, у яких згадуються поїздки норманів до Східної Європи, і написи на різноманітних предметах, виявлених переважно під час археологічних розкопок давньоруських поселень.

Отже, у результаті систематизації відомостей різних груп джерел було підтверджено багатобічний і глибокий характер русько-скандинавських зв'язків. Динаміка поступового накопичення загального культурного фонду (ремісничі прийоми, орнаментальний стиль, живопис, архітектура, поховальні обряди, ономастика, епічні перекази, релігійні ідеї тощо) є свідченням тривалого розвитку цих відносин, що різною мірою охопили різноманітні шаблі політичного, економічного, суспільного та культурного життя обох сторін.

У другому розділі «Завершення „епохи вікінгів“ як початок епохи русько-скандинавських міждержавних відносин» показано розмаїття форм міждержавних русько-скандинавських зв'язків – ідейних, політичних, матримоніальних, військових, торговельно-економічних – і проаналізовано їх взаємодію. В епоху Ярослава Мудрого відбулася низка кардинальних змін, першою й найважливішою з яких став перехід від особистісних і спонтанних до міждержавних і системних відносин. На зміну некерованому і неконтрольованому припливу окремих загонів вікінгів з різних Скандинавських країн приходять зумовлені внутрішньополітичними інтересами Ярослава і Русі в цілому контакти з кожною зі Скандинавських держав окремо. Нині регульоване і викликане конкретною ситуацією рекрутування військових сил проводиться не через прямий договір з ватажком загону, а через звернення до верховного правителя відповідної скандинавської держави, який уже сам формує військо, що потім направляється

⁵³ Києво-Печерський патерик / [подг. текста, перевод и комм. Л. А. Дмитриева] // Повести Древней Руси XI–XII веков / [сост. Н. В. Понирко]. – Л. : Лениздат, 1983. – С. 427–523, 567–572. – (Б-ка «Страницы истории Отечества»).

на допомогу Ярославу. Іншим важливим нововведенням було зміщення панівного вектору зовнішньої політики з Візантії на Захід і Північ, продиктоване внутрішньополітичним станом початкового періоду правління Ярослава: необхідністю протистояти Святополку і Польщі, котра його підтримувала. У цій боротьбі отримати допомогу було можливо не з Візантії, а лише на Заході і, насамперед, на Півночі з огляду вже існуючих традицій русько-скандинавських відносин. Балтійський регіон посідає в зовнішній політиці Русі епохи Ярослава чи не центральне місце. Прекрасна обізнаність з подіями в цьому регіоні й активне використання Ярославом мінливих відносин між самими Скандинавськими країнами свідчить про формування системної зовнішньої політики князя на Балтиці.

Створені на зазначеному етапі форми слов'яно-скандинавських відносин зберігали певне значення і після того, як припинився разом з епохою вікінгів рух найманих варязьких дружин. Проте зміст цих відносин, у XI–XII ст. переважно політичних, змінювався в міру зміцнення феодалного ладу в країнах Північної Європи, і насамперед після початку агресії лицарів-хрестоносців у Прибалтиці, що була спрямована проти слов'янських, балтійських і прибалтійсько-фінських народів. Якщо за правління Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича Великого ще зберігаються мирні й стабільні відносини зі скандинавськими державами, то вже перший хрестовий похід шведів 1155–1157 рр. до Фінляндії (котра до того у своїй більшій частині була сферою впливу Новгороду) та їх напад на Ладого знаменує початок військової конфронтації.

Розгалужені матримоніальні зв'язки руських князів з дворами європейських держав XI–XII ст. красномовно свідчать про значну політичну роль Русі в тогочасній Європі. Тими часами монарші шлюби служили тільки політичним цілям, і правителі європейських держав прагнули породичатися з могутніми київськими князями та заручитися їхньою підтримкою в дипломатичних і воєнних акціях.

До початку XI ст. більшість скандинавів прямувала на Русь, керуючись комерційними інтересами. Це, зокрема, знайшло свій відбиток у мовних запозиченнях і рунічних написах: їх лексика показує, що в якій би формі не проходила участь скандинавів у житті Давньої Русі X–XI ст., яку б функцію в суспільстві вони не виконували, основна мета їх відвідувань – це особисте збагачення, придбання матеріальних цінностей завдяки торгівлі, пограбуванням або винагороді за службу. За свідченням зазначених написів, найбільшою популярністю користувався останній шлях; проте німецьке срібло, яке досягало Скандинавії після 980 р., було не здобиччю чи платнею найманцям, а, зокрема, являло собою прибуток від торгівлі, котру зі знанням справи вели жителі Готланду.

Економічний аспект русько-скандинавських відносин XI–XII ст. дає повніше уявлення про балтійську політику обох сторін. Від цієї політики залежала й успішність торгових устремлень купців. Також очевидна вагомість для дослідників як археологічних у цілому, так і, зокрема, нумізматичних свідочств,

здатних доповнити і скоригувати створену за допомогою письмових джерел картину.

Військова сфера взаємин Давньої Русі і Скандинавії на XI ст. являла собою підсумок найвищих у ранньому середньовіччі плідних військових і торговельних контактів, що прискорили темп розвитку місцевої військової справи. Незважаючи на незгоду, що подекуди траплялася, військові відносини будувалися на засадах взаємної зацікавленості і породили дружні міждержавні зв'язки та взаємовигідне технічне співробітництво.

Звідси випливає висновок, що продуктом розвитку русько-скандинавських політичних відносин у їх нерозривній єдності з династичними, військовими і торговельними контактами XI – першої половини XII ст. стали соціокультурні зв'язки, що супроводжувалися ціннісним обміном східнослов'янського і скандинавського світів.

У третьому розділі «Східнослов'янський світ і Скандинавія: обмін духовними цінностями» висвітлено зміст, особливості й розвиток ідеологічно-культурної взаємодії руського Сходу і скандинавської Півночі як компонентів єдиної Балтійської цивілізації у XI – першій половині XII ст. Видима на початок XI ст. «гібридизація» культури Давньої Русі виступає як особлива якісна характеристика ранньофеодальної культури, показник інтенсивної культурної взаємодії. Змішаний, євроазійський характер дружинної культури, найраніше виявлений у ювелірному ремеслі, проявляється буквально в усіх сферах культури: озброєнні, кінській зброї, костюмі, наборі прикрас, бенкетному посуді, поховальному обряді. Явище це аж ніяк не становить специфіки Давньої Русі. По суті справи, настільки ж еластична і «гібридна» культура Скандинавії епохи вікінгів, де взаємодіяли північногерманські і слов'янські, балтійські і фінські, англійські і фризські, ірландські і франкські, східні і візантійські культурні складники.

Давньоруські пам'ятки дали дуже цікаві зразки «речей-гібридів», і хоча їх виявлення й узагальнення ще далеко від завершення, існує низка свідчень про деякі форми речей, батьківщиною яких, напевне, були майстерні ранніх міст Давньої Русі. Підвіски-маски у вигляді людського обличчя, шпильки з кільцеподібним наверш'ям і маскою, фібули у вигляді маски героя зі зміями, кресала із зображенням людини в оточенні птахів, ладозька декоративна сокирка з фігурками звірів (так само, як і деякі рукояті мечів) тощо орнаментально і конструктивно являють собою сплав мотивів і елементів Півночі, Заходу і Сходу.

Варто також підкреслити русько-скандинавський обмін XI–XII ст. у сфері прикладного та образотворчого мистецтва. Зокрема, пам'ятки Готланду говорять про те, що острів являв собою своєрідний осередок культури, де художні традиції Візантії отримали активний розвиток при руському посередництві. Однак літературно-фольклорні зв'язки між Руссю і Скандинавією не були настільки ж інтенсивними.

На межі тисячоліть не можна повністю виключити деякого ідеологічного посередництва скандинавських вікінгів. Нормани, очевидно, могли при нагоді

приймати християнство у Візантії і навіть мати з огляду на це деякий вплив на князівське та військово-торговельне середовище, але цей вплив, цілком ймовірно, був лише другорядним супутнім явищем у сфері інтересів, що пов'язували їх з Візантією і Руссю та були для них значно актуальнішими, аніж питання релігії. Участь же норвезького конунга Олава Трюггвасона в хрещенні Русі досі лишається предметом дискусії в наукових колах. В епоху Ярослава Мудрого при всіх суперечностях між Східною і Західною церквами (а також окремими діоцезами Західної церкви між собою) християнська церква залишалася єдиною, що сприяло як проникненню окремих культів (зокрема, культу св. Олава) і елементів західного християнства на Русь, так і східним впливам на Скандинавські країни.

У композиції «Хеймскрінгли»⁵⁴ мотив перебування «на Сході в Гардах» так званих королів-місіонерів Півночі – норвезьких конунгів Олава Трюггвасона, Олава Святого і Харальда Суворого – фіксує поворотні моменти в долі Норвегії, однак Давню Русь неправомірно бачити ні як якийсь сакральний простір, здатний надати імпульсу згаданім правителям, навіть «випестувати» їх, ні як подобу «декорацій» для розповіді саги, — істина лежить десь посередині, оскільки духовний обмін між Давньою Руссю і Скандинавськими країнами носив вочевидь двосторонній характер.

Можна підсумувати, що давньорусько-скандинавські зв'язки, являючи собою органічну частину «Балтійської цивілізації» загалом, були прикладом взаємно сприятливого союзу стадіально близьких, але безсумнівно самодостатніх культур і суспільств.

У висновках сформульовані загальні результати дослідження та викладено основні положення, які виносяться на захист:

– Аналіз світової і вітчизняної історіографії виявив недостатній рівень наукової розробки окремих аспектів русько-скандинавських зв'язків, необхідність внесення певних корективів і доповнень у розгляд правління Ярослава Мудрого як зламної доби завершення епохи вікінгів і початку феодальної епохи міжнародних відносин нового рівня й спрямованості, а також істотних уточнень питання обміну духовними цінностями між Східнослов'янським світом і Скандинавією. Водночас, джерельна база дисертації, яка включає в себе давньоруські літописи, середньовічні аннали й хроніки, документи і листи, географічні і літературні твори візантійських, латиномовних та інших авторів, а також скандинавські саги і скальдичну поезію, археологічні, епіграфічні і нумізматичні пам'ятки, дає змогу заповнити згадані історіографічні лакуни та комплексно дослідити відносини Давньої Русі і Скандинавських країн як складників єдиної Балтійської культури в XI – першій половині XII ст. Застосування соціокультурного підходу як основного елементу методології дозволило простежити як взаємозв'язки між внутрішніми елементами скандинавського і руського суспільств, так і взаємини

⁵⁴ Стурлусон С. Круг земной = Heimskringla / С. Стурлусон ; [изд. подготовили А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский]. – М. : Наука, 1980. – 687 с.

між ними, а також відносини Скандинавії і Давньої Русі з християнською церквою, європейськими та східними спільнотами (від державних утворень і до купецьких союзів) тощо;

– Саме в XI ст. сягає свого максимуму рівень русько-скандинавського ідеологічного обміну. Він знайшов своє вираження в політичних і релігійних ідеях, династичних зв'язках, мовних запозиченнях, у використанні загального фонду відомостей при створенні національних літератур тощо і з найбільшою інтенсивністю проявився в поширенні через Русь соціокультурних цінностей і норм феодально-християнської державності, пов'язаних своїм походженням з найавторитетнішою з держав тієї епохи – Візантійською імперією. Згадані цінності саме на Русі набули доступнішої, пристосованої до соціальних традицій як слов'янських, так і скандинавських народів форми і в ній були засвоєні скандинавами;

– Найголовнішим з-поміж внутрішньополітичних чинників проскандинавського курсу Ярослава Володимировича в 10-х рр. XI століття була боротьба князя за київський стіл, яка вимагала від нього створення антипольської коаліції. У військовій конфронтації між Данією і шведсько-норвезькою коаліцією початку наступного десятиліття Ярослав підтримав останню. Його ворожість щодо данської Норвегії в 30-ті роки постає продовженням балтійської політики 20-х років. Подальші русько-скандинавські відносини лишалися мирними і стабільними до початку агресії лицарів-хрестоносців у Прибалтиці (1155–1157 рр.);

– Обмін духовними цінностями супроводжував соціокультурні зв'язки як продукт розвитку русько-скандинавських політичних відносин у їх нерозривній єдності з династичними, військовими і торговельними контактами XI – першої половини XII ст. Зазначені взаємини являли собою невід'ємний складник культури тогочасної Північної Європи;

– Інтенсивна культурна взаємодія між Східнослов'янським світом і Скандинавією відбувалась у межах змішаної та еластичної ранньофеодальної культури, протікала у формах мистецького, літературного, релігійного та інших взаємовпливів, і мала своїм наслідком те, що до початку XI ст. із загального культурного фонду епохи вікінгів виокремилися різні згодом (хоч і такі, що продовжували обмін) скандинавський і руський шляхи культурного розвитку, що разом із перетворенням відносин Давньої Русі і Скандинавських країн на міждержавні стало, дивлячись ширше, початком нового цивілізаційного етапу.

Отже, відносини Русі і Скандинавії являють собою нерозривну єдність політичного й соціокультурного аспектів. Період XI – першої половини XII ст. постає як епоха реалізації попередніх культурних надбань і побудови принципово нових суспільно-політичних систем і структур, що супроводжувалось активним ціннісно-ідеологічним і матеріальним обміном між Давньою Руссю і Скандинавськими країнами. Соціокультурний підхід, застосований автором, дав змогу виокремити особисті внески в становлення та розвиток русько-

скандинавських відносин, а також ментальні трансформації, що їх супроводжували, і були відображені в пам'ятках культури.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях

1. Половинська В. В. Русько-скандинавські військові контакти XI – першої половини XII ст. / В. В. Половинська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXVII. – С. 18–21.
2. Половинська Віта. Політико-ідеологічний аспект взаємин Давньої Русі і країн Скандинавії в XI–XII ст. / Віта Половинська // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: історичні науки. – 2013. – Вип. 12 (261). – С. 4–9.
3. Половинська В. В. Русько-скандинавські релігійні зв'язки XI – першої половини XII ст. / В. В. Половинська // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – 2014. – Вип. 11. – С. 377–388.
4. Половинська В. В. Давня Русь та норвезькі королі-місіонери / В. В. Половинська // Гілея. – 2014. – Вип. 81 (2). – С. 12–15.
5. Половинська В. В. До проблеми давньорусько-скандинавських літературних контактів в контексті обміну духовними цінностями між Сходом і Північчю / В. В. Половинська // Гілея. – 2014. – Вип. 86 (7). – С. 14–18.
6. Половинська В. В. Варязькі княгині Інгігерд і Гіта та інші «невидимі» скандинавки на Русі / В. В. Половинська // Сторінки історії. – 2014. – Вип. 37. – С. 5–13.
7. Polowinska V. V. The economic aspect of Rus'-Scandinavia relations in XI-XII centuries / V. V. Polowinska // Europäische Fachhochschule = European Applied Sciences : History and archaeology. – 2013. – #6-1. – S. 32–35.

Статті в інших виданнях, матеріали та тези конференцій

8. Половинська В. В. Русько-скандинавські суспільно-політичні відносини у XI–XII ст. / В. В. Половинська // Вісник аграрної історії. – 2011. – Вип. 1. – С. 154–159.
9. Половинська В. В. Язичницькі містерії як джерело історичних знань про особливості скандинавської ментальності / В. В. Половинська // Вісник аграрної історії. – 2011. – Вип. 2. – С. 152–158.
10. Половинська В. В. Контакти та взаємовпливи Скандинавії і Східнослов'янського світу XI – 1-ї пол. XII ст. в сфері матеріальної культури і мистецтва / В. В. Половинська // Вісник аграрної історії. – 2013. – Вип. 6–7. – С. 165–176.
11. Половинська В. В. Матримоніальні зв'язки руської князівської династії зі скандинавськими монаршими дворами в XI – першій половині XII сторіччя / В. В. Половинська // Проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 4. – С. 275–288.
12. Половинська В. В. Східнослов'янський світ очима скандинавів в епоху Середньовіччя / В. В. Половинська // Проблеми державного будівництва в Україні № 20 : у 2 тт. : тези доповідей XVII Міжнародної науково-практичної конференції „Україна в євроінтеграційних процесах“, 18–19 лют. 2012 р. / Київський міжнародний університет. – К. : КіМУ, 2012. – Т. 1. – С. 21–25.
13. Половинська В. В. Соціокультурний аспект русько-скандинавських монарших династичних зв'язків XI – першої половини XII ст. / В. В. Половинська // Молодий будівничий України № 32 : у 2 тт. : тези доповідей XVII Міжнародної молодіжної

науково-практичної конференції „Європейський шлях розвитку України: плани і реалії“, 7–8 квіт. 2012 р. / Київський міжнародний університет. – К. : КиМУ, 2012. – Т. 2. – С. 42–44.

14. Половинська В. В. Варязька жінка на Русі / В. В. Половинська // Драгоманівські історичні студії. – 2013. – Вип. 1 (5). – С. 29–32.
15. Половинская В. В. Олавы и Гарды: роль Руси в сакрализации королей-миссионеров / В. В. Половинская // Скандинавские чтения 2012 года. Этнографические и культурно-исторические аспекты / [отв. ред., сост. Т. А. Шрадер]. – СПб. : МАЭ РАН, 2014. – С. 66–71.

АНОТАЦІЇ

Половинська В. В. Давня Русь і Скандинавія: політичні і соціокультурні відносини (XI – перша половина XII ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015.

У дисертації розглядаються політичний і соціокультурний аспекти медієвістичних відносин Східнослов'янського і Скандинавського світів у системі Балтійського цивілізаційного простору на зламі епох. Основна увага приділена визначенню змісту, характеру, особливостей, етапів розвитку та наслідків русько-скандинавських відносин протягом вказаного хронологічного періоду. Період XI – першої половини XII ст. постає як епоха реалізації попередніх культурних надбань і побудови принципово нових суспільно-політичних систем і структур, що супроводжувалось активним ціннісно-ідеологічним і матеріальним обміном між Давньою Руссю і Скандинавськими державами. Соціокультурний підхід, застосований автором, дав змогу відзначити особистісні внески в становлення та розвиток русько-скандинавських взаємин, а також ментальні трансформації, що їх супроводжували й були відображені в політичних і релігійних ідеях, династичних зв'язках, мовних запозиченнях, у використанні загального фонду відомостей при створенні національних літератур тощо, і з найбільшою інтенсивністю проявилися в поширенні через Русь цінностей і норм феодально-християнської державності, пов'язаних своїм походженням з Візантійською імперією. Зроблено спробу довести, що русько-скандинавські зв'язки, являючи собою органічну компоненту «Балтійської цивілізації» загалом, були прикладом взаємно сприятливого союзу стадіально близьких, але безсумнівно самодостатніх культур і суспільств.

Ключові слова: Давня Русь, Скандинавія, міжнародні відносини, епоха вікінгів, епоха феодалізму, політичні зв'язки, соціокультурні взаємини.

Половинская В. В. Древняя Русь и Скандинавия: политические и социокультурные отношения (XI – вторая половина XII вв.). – Рукопись.

Дисертація на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2015.

В диссертации рассматриваются политический и социокультурный аспекты медиевистических отношений Восточнославянского и Скандинавского миров в системе Балтийского цивилизационного пространства на рубеже эпох. Основное внимание уделено

определению содержания, характера, особенностей, этапов развития и последствий русско-скандинавских отношений в течение указанного хронологического периода.

Главной причиной проскандинавского внешнеполитического курса Ярослава Мудрого в 10-х гг. было создание антипольской коалиции в процессе борьбы за киевский престол; поэтому период от 1018 до середины 1020-х гг. в целом отмечен усилением русско-шведских и русско-датских связей. После изменения политической ситуации в Скандинавии, когда новый шведский король Анунд Якоб заключил союз с Олафом Харальдсоном, а следовательно, возникла военная конфронтация между Данией и шведско-норвежской коалицией, Ярослав поддержал Швецию и Норвегию. Его враждебность по отношению к датской Норвегии в 30-е годы XI века представляется продолжением балтийской политики 20-х годов. Созданные на данном этапе формы славяно-скандинавских отношений сохраняли определенное значение и после того, как прекратилось вместе с эпохой викингов движение наемных варяжских дружин. Однако содержание этих отношений, в XI–XII вв. преимущественно политических, изменялось по мере укрепления феодального строя в странах Северной Европы, и прежде всего после начала агрессии рыцарей-крестоносцев в Прибалтике, направленной против славянских, балтийских и прибалтийско-финских народов. Если в правление Владимира Мономаха и Мстислава Владимировича Великого еще сохраняются мирные и стабильные отношения со скандинавскими государствами, то уже первый крестовый поход шведов 1155–1157 гг. в Финляндию (которая до того в своей большей части была сферой влияния Новгорода) и их нападение на Ладогу знаменует начало военной конфронтации.

Именно в XI в. достигает своего максимума уровень идеологического обмена между Скандинавией и Восточнославянским миром. Он нашел свое выражение в политических и религиозных идеях, династических связях, языковых заимствованиях, в использовании общего фонда сведений при создании национальных литератур и т. д., и с наибольшей интенсивностью проявился в распространении через Русь ценностей и норм феодально-христианской государственности, связанных своим происхождением с наиболее авторитетным государством данной эпохи, Византийской империей. Упомянутые ценности именно на Руси приобрели более доступную, приспособленную к социальным традициям как славянских, так и скандинавских народов форму и в ней были усвоены скандинавами.

Такой русско-скандинавский ценностный обмен сопровождал социокультурные связи как продукт развития русско-скандинавских политических отношений в их неразрывном единстве с матримониальными, военными и торговыми контактами XI – первой половины XII в. Указанные взаимоотношения представляли собой неотъемлемую составляющую культуры тогдашней Северной Европы и органическую часть «Балтийской цивилизации» в целом и были примером взаимно благоприятного союза стабильно близких, но несомненно самостоятельных культур и обществ. К началу XI в. из общего культурного фонда эпохи викингов выделились различные впоследствии (хоть и продолжающие взаимообмен) скандинавский и русский пути культурного развития, что вместе с преобразованием отношений Древней Руси и Скандинавских стран в межгосударственные стало, глядя шире, началом нового цивилизационного этапа.

Период XI – первой половины XII в. предстает как эпоха реализации предыдущих культурных достижений и построения принципиально новых общественно-политических систем и структур, что сопровождалось активным ценностно-идеологическим и материальным обменом между Древней Русью и Скандинавскими государствами. Социокультурный подход, примененный автором, дал возможность отметить личностные вклады в становление и развитие русско-скандинавских отношений, а также ментальные трансформации, их сопровождающие и отраженные в памятниках литературы и т. п.

Ключевые слова: Древняя Русь, Скандинавия, международные отношения, эпоха викингов, эпоха феодализма, политические связи, социокультурные взаимоотношения.

Polovinska V. V. Old Rus' and Scandinavia: political, social and cultural relations (XI – XII centuries). – Manuscript.

The dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical M. P. Dragomanov University. – Kyiv, 2015.

The thesis deals with political, social and cultural aspects of medieval relations of Eastern Slavic and Scandinavian worlds in the system of Baltic civilizational expanse within changing epochs. Primary attention is paid to definition of content, character, peculiarities, stages of development and outcomes of Rus'-Scandinavian interrelations over the specified chronological period. Period of XI – early XII centuries is the epoch of realization of prior cultural achievements and building of fundamentally new social and political systems and structures, followed by active value ideological and material exchange between the Old Rus' and Scandinavian states. Sociocultural approach, used by author, enabled to mention personal contributions to formation and development of Rus'-Scandinavian interrelations, as well as mental transformations, followed by them and reflected in political and religious ideas, dynasty relations, linguistic borrowings, in use of common fund of records while creating national literatures etc., and most intensively revealed in spreading values and norms of feudal and Christian statehood, bound due to its origin to Byzantine empire, throughout Rus'. An attempt has been made to prove, that Rus'-Scandinavian interrelations, being integral part of "the Baltic civilization" in general, were the example of mutually beneficial union of stadially close, but definitely sustainable cultures and societies.

Key words: Old Rus', Scandinavia, international relations, the Viking age, the age of feudalism, political relations, sociocultural relations.

**НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова**

100304383

**Підписано до друку 11.09.2015р.Формат 60х84/16
Папір офс. Гарнітура «Times New Roman»
Ум.друк.арк.1,20
Тираж 100 прим. Замовлення № 1104
Друкарня Київського міжнародного університету
03179 Україна. М. Київ. вул. Львівська, 49
Свідоцтво ДК № 978 від 08.07.2002р.**